

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ УПРАВЛІННЯ, ПСИХОЛОГІЇ ТА
БЕЗПЕКИ
Кафедра загальної та соціальної психології

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У РІЗНИХ ВІКОВИХ КАТЕГОРІЙ
УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ**

Кваліфікаційна робота
здобувачки вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти,
денної форми здобуття освіти,
спеціальності 053 Психологія
Ірини ЯКУБОВИЧ

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри загальної та
соціальної психології
Оксана ХРИСТУК

Рецензент:
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри загальної та
соціальної психології
Ольга УГРИН

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
«__» _____ 2025 р., протокол №__
завідувач кафедри загальної та соціальної психології
доктор психологічних наук, професор
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів – 2025

АНОТАЦІЯ

Якубович І. Особливості прояву агресії у різних вікових категоріях українців в умовах військового часу

Кваліфікаційна робота присвячена визначенню особливостей прояву агресії у різних вікових категоріях українців в умовах військового часу. У роботі здійснено теоретичний аналіз наукових досліджень про вплив травмуючих подій, таких як війна на психоемоційний стан людей з різних вікових категорій, висвітлено особливості формування агресії серед українців під час війни. Підібраний комплекс методів дослідження дозволив в повній мірі дослідити та проаналізувати вікові відмінності психоемоційного стану українців в умовах війни. Емпірично досліджено вікові особливості прояву агресії українців в умовах військового часу за допомогою підбраного комплексу методик.

Ключові слова: *агресія, війна, психоемоційний стан, вікові категорії, фрустрація.*

ABSTRACT

Yakubovych I. Manifestations of Aggression in Different Age Groups of Ukrainians During Wartime

This qualification work is dedicated to identifying the specific manifestations of aggression in different age groups of Ukrainians during wartime. This paper presents a theoretical analysis of scientific research on the impact of traumatic events, such as war, on the psycho-emotional state of individuals across different age groups. It also highlights the specific ways in which aggression develops among Ukrainians during wartime. The selected set of research methods allowed us to fully investigate and analyze age differences in the psycho-emotional state of Ukrainians in wartime conditions. The age-related characteristics of aggression in Ukrainians during wartime were empirically investigated using a carefully selected set of methodologies.

Keywords: *aggression, war, psycho-emotional state, age categories, frustration.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АГРЕСІЇ ТА ІНШИХ ПСИХОЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	
1.1. Поняття агресії та її чинників у психологічній літературі.....	
1.2. Особливості прояву агресії в кризових та екстримальних умовах.....	
1.3. Психоемоційний стан українців в умовах війни: аналітичний огляд літератури.....	
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	
2.1. Опис вибірки та методик емпіричного дослідження.....	
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження.....	
2.2.1. Результати описової статистики.....	
2.2.2. Кореляційний аналіз даних.....	
2.2.3. Однофакторний дисперсійний аналіз.....	
Висновки до другого розділу.....	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне українське суспільство, яке вже протягом трьох років живе в умовах повномасштабної війни, щодня піддається впливу безлічі стресових факторів, що мають глибокий і довготривалий вплив на психоемоційний стан населення. Війна формує середовище де агресія стає нормалізованою і навіть заохочуваною формою поведінки, як інструмент виживання чи протесту. Агресивна поведінка в умовах військового часу може бути спричинена сильним емоційним напруженням, яке формується через постійну загрозу життю, втрати близьких, руйнування звичного способу життя і відчуття фрустрації.

Водночас, через вікові, соціальні, психологічні характеристики особистості є відмінності у формі, інтенсивності і причині виникнення агресії. Очевидно, що між віковими категоріями є відмінності в специфіці прояву агресії обумовлене різними соціальними ролями, досвідом переживання стресу та доступом до ресурсів саморегуляції.

Саме для визначення особливих умов генези та проявлення агресії у різних вікових груп необхідне дане дослідження. Вивчення вікової специфіки прояву агресії в умовах воєнного часу є дійсно актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору. Результати подібних досліджень можуть задіюватись у розробці психологічних інтервенцій, спрямованих на покращення саморегуляції емоційних станів та підвищення рівня адаптації в кризові часи.

Метою дослідження є провести теоретико-емпіричне дослідження особливостей прояву агресії серед різних вікових категорій українців в умовах військового часу та визначити фактори, які впливають на рівень та форму прояву агресії.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні **завдання дослідження**:

- описати специфічні фактори воєнного часу, що провокують агресивну поведінку в різних вікових категорій;

- проаналізувати особливості агресивної поведінки в умовах небезпеки і кризових ситуацій;
- ознайомитися з науковими дослідженнями щодо психоемоційного стану українського суспільства в період російсько-української війни;
- провести емпіричне дослідження для визначення вікових особливостей прояву агресії серед українців в умовах війни.

Об'єкт дослідження: прояви агресії в українців.

Предмет дослідження: вікові особливості прояву агресії серед українців у військовий час.

Гіпотеза 1: існують статистично значущі відмінності у рівні та формах прояву агресії між різними віковими категоріями серед українців в умовах війни.

Гіпотеза 2: переживання кризових ситуацій спричинених війною (наприклад втрата рідних/дому,) збільшує рівень агресивності.

Гіпотеза 3: припускаємо, що в умовах військового часу українцям притаманний високий рівень агресивності та найпоширенішими формами є фізична та вербальна форма агресії.

Теоретико-методологічна основа дослідження: Теоретичні та методологічні основи вивчення цієї проблеми базуються на аналізі різноманітних психологічних досліджень, як в українській, так і в зарубіжній психології. Більшість з цих досліджень присвячено вивченню різних форм агресивної поведінки (наприклад, О.Б. Бовть, Б.М. Ткач, С.В. Харченко, Л.В. Чаговець). Проблема агресії та агресивної поведінки займає важливе місце в психологічних дослідженнях, зокрема, вона була предметом уваги в зарубіжній психології (наприклад, З. Фрейд, А. Басс, А. Бандура, С. Берковіц, К. Лоренц). Достатньо досліджень присвячено вивченню впливу війни та інших екстремальних умов на психоемоційний стан людини (наприклад, Мойсеєва О. Є., Кісарчук З. Г., Бойко А.О., Панок В. Г., Слюсаревський М. М., В. Чанг).

Наукова (теоретична) новизна даного дослідження полягає в уточненні вікових відмінностей переживання війни українцями, визначенні тригерів, що провокують агресію у різних вікових груп та особливостей її вираження.

Практичне значення: результати дослідження можуть бути використані для розробки психологічних рекомендацій для саморегуляції агресії різним віковим категоріям. Також, вони можуть бути використані в наукових дослідженнях для подальшого дослідження проблеми. Отримані висновки даного дослідження можуть використовуватися фахівцями з психічного здоров'я для психологічної допомоги українцям, що постраждали від війни.

Методологія: для вирішення поставлених завдань дослідження було використано такі методи: теоретичний аналіз, порівняння та узагальнення, анкетування, психодіагностичні методики, методи математичної статистики.

Інструментарій емпіричного дослідження:

- 1) Опитувальник рівня агресивності А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького);
- 2) Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (В.В. Бойко);
- 3) Шкала стресостійкості Коннора – Девідсона-10 (CD-RISC-10);
- 4) Методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел і М. Фергюсон)

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АГРЕСІЇ ТА ІНШИХ ПСИХОЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1. Поняття агресії та її чинників у психологічній літературі

Попри те, що аспект агресії досліджується десятиліттями, єдиного визначення в психологічному просторі не існує. Науковці трактують агресію в залежності від підходу, який їм імпонує. Так, наприклад З. Фройд і К. Лоренц визначали агресію як інстинкт; А. Бандура розумів під агресією набуту в процесі навчіння модель соціальної поведінки, засвоєну під час соціалізації через спостереження відповідного способу дій і соціального підкріплення [1]. Якщо узагальнити усі підходи до вивчення даного феномену, то агресія – це форма поведінки, яка спрямована на заподіяння фізичної, психологічної чи матеріальної шкоди іншим особам або самому собі і може бути викликана як внутрішньоособистісними, так і зовнішніми(соціальними) чинниками.

Прийнято вважати, що агресія це деструктивна форма поведінки, яка несе за собою лише негативні наслідки. Проте, це така ж реакція психіки на подразник, як і страх. Такий тип реакції передався нам в процесі еволюції, адже колись саме агресія допомагала людям у виживанні. Але з розвитком структур головного мозку, розвинулась і комплексність нашого психофізичного апарату. Агресія більше не є примітивним інстинктом для виживання, вона має різні форми та типи прояву, а також здатна контролюватись особистістю. Так Е.Фромм розрізняє два види агресії: перший, філогенетично притаманний і людям і тваринам поштовх до нападу або втечі, так б мовити захисна реакція на загрозу. Другий вид агресії – деструктивна, жорстока поведінка притаманна лише людині і яка не має на меті самозахист.

Розрізняють різні форми агресії:

- 1) Альтруїстична агресія, що має на меті захист інших від чийось агресивних дій;
- 2) Ворожа агресія, що виражається в діях, що мають на меті заподіяння шкоди об'єкту агресії;

- 3) Інструментальна агресія, що є засобом досягнення певної мети;
- 4) Аутоагресія, що виражається у самозвинуваченні, завданні собі тілесних ушкоджень [2].

Актуальним прикладом інструментальної агресії є дії російської федерації проти України, які шляхом війни намагаються здобути території нашої держави. Водночас, потрібно розглядати агресію не лише, як фізично-спрямовану, вона має і інші типи прояву. Так, Арнольд Басс і Енн Даркі виділили такі види агресивної реакції:

- фізична агресія, що представляє собою пряме застосування сили для заподіяння фізичної шкоди іншій істоті чи об'єкту.
- вербальна агресія – більш легітимна форма поведінки, яка означає використання слів для образи, критики, приниження іншої особи.
- непряма агресія – маніпулятивна, скрита агресивна дія, яка не спрямована прямо на жертву і подається у вигляді уникнення, пліток чи інші дії, які мають на меті нашкодити репутації особи.
- негативізм – вияв опору, протидії соціальним чи авторитетним вимогам, яка проявляється через неслухняність, впертість або ігнорування.
- роздратованість – схильність до легкого, імпульсивного збудження гніву через незначні подразники.
- підозрілість – вороже ставлення до інших через відчуття недовіри.
- озлобленість – накопичення образи через суб'єктивне або об'єктивне відчуття несправедливості, що часто проявляється заздрістю чи пасивною агресією.
- провина – агресія по відношенню до себе через внутрішнє почуття провини.

Отже, агресія є складним феноменом, який формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Причому ці чинники здатні змінювати характер та форму прояву агресії в залежності від вікових особливостей людини. Нижче розглянемо детальніше ці чинники і їх специфіку в залежності від вікової категорії.

До внутрішніх факторів формування агресії відносяться:

- біологічні фактори визначають схильність людини до агресивної поведінки загалом. До них належать гормональний фон, фізіологічні особливості центральної нервової системи. Медичні дослідження підтвердили, що високий рівень тестостерону відповідає за підвищення рівня агресивності, що чітко видно у підлітків чоловічого роду, в яких гормональний фон активно змінюється під час статевого дозрівання. При цьому препарати, що знижують рівень тестостерону у чоловіків, схильних до насильства, послаблюють їхні агресивні тенденції. Після 25 років рівень вмісту тестостерону у крові чоловіків знижується, а разом з цим і кількість "наси́льницьких" злочинів серед чоловіків відповідного віку [3]. В той ж час представники літнього віку, мають знижений рівень агресивності через зменшення гормональної активності, хоча вони здатні проявляти агресію у інших формах – вербальна та непрямая. Також, до біологічного чинника не можна не віднести факт генетичної спадковості. Значний вплив на підвищення рівня агресії в людини має її біохімічний склад крові, який на пряму залежить від того, що вона вживає. Так, доведено що вживання наркотичних чи алкогольних речовин здатне провокувати імпульсивну, неконтрольовану поведінку.

- Психологічні особливості людини також суттєво впливають на формування агресії. В залежності від подразника, ключову роль у формуванні агресії можуть відігравати такі психологічні якості особистості, як: імпульсивність, здатність до емпатії, резильєнтність, тип темпераменту, тощо. Для підлітків характерною причиною агресії є їхня емоційна нестабільність спричинена внутрішніми перебудовами та пошуку ідентичності. Також підлітки часто реагують агресією через постійну емоційну напругу, яка викликана фрустрацією. Також вплив на формування агресії в молоді має підвищена тривожність і соціальні страхи, що ускладнюють встановлення соціальних зв'язків. В дорослих осіб, у яких достатньо сформована саморегуляція, агресія може проявлятися на фоні хронічного стресу у формі ворожої поведінки. Літні люди можуть демонструвати агресивність, як спосіб компенсації втрати контролю над життєвими обставинами.

- Емоційний стан в якому перебуває особистість, є ще одним вагомим фактором у формуванні агресії. Хронічна тривога, депресія, емоційне виснаження сприяють зниженню толерантності до стресу і можуть провокувати агресивні реакції. Через емоційне виснаження, людина схильна вдаватись до необдуманих висновків і проявляти агресію у відповідь на незначні тригери. У підлітків нестабільність емоційного стану викликають часті конфлікти з батьками та оточенням, а також залежність від авторитетних осіб. У дорослих емоційний стан часто пов'язаний із життєвими викликами та обов'язками, які на них покладаються соціумом. А у старшому віці агресія може бути реакцією на почуття самотності, ізоляцію, втрату сенсу життя.

До зовнішніх чинників агресії можна віднести:

- вплив ЗМІ та медіа-простору загалом. Поширення негативних стереотипів, кібербулінг, нерегульований доступ до інформації з насильницьким змістом, пропаганда наслідування деструктивних моделей поведінки, тощо. Усі ці фактори прямо впливають на агресивні тенденції суспільства, адже ЗМІ та соц-мережі виконують не лише функцію інформування, а й формують емоційне тло, соціальні установки та поведінкові реакції.

- соціально-економічні чинники також відіграють суттєву роль у формуванні агресії як окремої особистості, так і цілої нації. Фінансова нестабільність, безробіття, втрата житла або соціального статусу часто сприяють фрустрації та формуванню агресивних установок. У підлітків це може проявлятися як реакція на знецінення з боку дорослих або почуття власної безпомічності. У дорослих агресія може стати наслідком тривалого перебування в умовах соціального тиску чи несправедливості. Для людей похилого віку агресивні реакції можуть бути пов'язані з економічною залежністю або неможливістю самотійно вирішувати власні потреби.

- культурна специфіка кожного народу може або сприяти підвищенню агресивності або пригнічувати її, залежно від усталених соціальних норм, цінностей та моделей поведінки, що вважаються прийнятними у певному суспільстві. В державах де панує система колективізму прояви агресії зазвичай

засуджуються, що формує в особистості механізми самоконтролю й соціальної відповідальності вже з раннього дитинства. Водночас, народи в яких цінується індивідуалізм, конкурентність і домінування, агресія може сприйматись як прийнятна або навіть необхідна стратегія досягнення мети.

- релігійні чинники також можуть впливати на прояви агресії окремих індивідів. У різних релігіях по різному трактується поняття провини і спосіб покарання за нього. Також, наприклад у патріархальних державах, особливо ісламівських, існує суттєва різниця у вираженні агресії між чоловіками та жінками. Якщо чоловіча агресія нормалізується і навіть заохочується, то жінки зобов'язані бути стриманими і не мають право на агресію.

Таким чином, агресія є складним багатовимірним явищем, на яке впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. Важливо враховувати вікові особливості при аналізі джерел і форм агресії, оскільки вони визначають не лише рівень схильності до агресії, а й спосіб її прояву, реакцію на подразники та здатність до контролю власних емоцій.

1.2. Особливості прояву агресії в кризових та екстримальних умовах

Як було написано раніше, первинна функція агресії полягала в нападі або втечі задля самозахисту в небезпечних умовах. В свою чергу етолог Конрад Лоренц після довготривалого вивчення поведінки тварин розвинув теорію, що агресія — це успадкована спонтанна готовність боротися за існування або захоплювати і захищати власність [20].

Агресія в умовах стресу, загрози чи кризи виникає як реакція на інтенсивні емоційні переживання, втрату контролю та порушення потреби в безпеці. У таких ситуаціях агресивна поведінка часто носить реактивний характер. В контексті війни ми можемо говорити про те, що агресія може проживатись як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, набуваючи різних форм залежно від вікових, соціальних та культурних чинників. Кризові умови провокують у людей розвиток розладів соціальної адаптації. В тривалих кризових умовах, таких як війна, набувають поширення й більш деструктивні адаптаційні сценарії,

що призводять до примноження ризиків та загроз фізичному виживанню і психологічному благополуччю особистості. Йдеться, зокрема, про свідоме та невмотивоване нехтування безпекою, фаталізм, псевдогероїзм, що фіксують передусім військові психологи. Схильними до таких сценаріїв поведінки значно частіше стають чоловіки, ніж жінки [5].

Психотравму описують як переживання невідповідності між загрозливими факторами ситуації та індивідуальними можливостями їх подолання. Внаслідок чого змінюється робота мозку: блокується міжпівкульна синаптична передача, інакше функціонують нейрони кори головного мозку, внаслідок чого страждають насамперед ті його зони, які пов'язані з контролем над агресивністю та циклом сну [6].

До негативних емоційних станів можна зарахувати апатію, тривогу, страх, через які в людини можуть виявитися негативні емоційні реакції, такі як агресивність, плач, також доцільно виділити низку негативних емоційних станів, до яких належать фрустрація, сором, страх, фобії, тривога [7].

Прояв психологічного стану, який притаманний особистостям та соціальним групам під час екстремальних ситуацій, має форму певної реакції на вплив дуже несприятливих обставин. Цей стан не володіє статичністю. Він змінюється в ході кількох етапів. Перший етап характеризується шоком, заціпенінням, потрясінням, істерикою, страхом, стресом. Під час руйнування усталених життєвих правил нова ситуація сприймається людиною як абсурдна, її мислення переживає порушення логіки, свідомість – звуження, відбувається зосередження уваги на тому, яким чином врятуватися, людина активно шукає будь-яку форму виживання, що можлива у відповідних обставинах. Протягом певного періоду в людини з'являється позабудений досвід і вона частково адаптується. На другому етапі спостерігаються дистрес, емоційне вигорання, розгубленість, безпорадність, невпевненість у завтрашньому дні, але взаємодія з оточуючим світом не зводиться лише до емоційних реакцій. Людина намагається впоратися з собою, оцінити ситуацію, визначити своє місце в системі соціальних відносин, але не може повністю адаптуватися [8].

І. А. Фурманов розглядав агресивну поведінку як реакцію на кризову ситуацію, що виникає внаслідок депривації або фрустрації актуальних потреб [4].

Колективна травма, спричинена війною або іншими масовими катастрофами, може призводити до формування агресивних установок на рівні суспільства. Такі травми можуть передаватися з покоління в покоління, формуючи колективну пам'ять та впливаючи на соціальні взаємодії. Дослідження показують, що колективна травма може сприяти виникненню ворожості, недовіри та агресії по відношенню до інших груп або навіть всередині власної спільноти. Афективні колективні стани суміщають сум, страх, гнів, а також гордість, зацікавленість. Психологічна втома й незадіяність у повноцінному відпочинку співіснують із проявами громадянської, волонтерської, благодійної активності, пошуками відволікання в літературних, творчих заняттях, культурницьких заходах [9].

1.3. Психоемоційний стан українців в умовах війни: аналітичний огляд літератури

Повномасштабне вторгнення росії в Україну в 2022 році безумовно можна назвати найбільшою для українців кризою останнього століття. Наслідки, які вона вже принесла для психічного здоров'я нації є катастрофічними, хоча про весь їхній масштаб можна буде говорити вже на поствоєнному етапі. Війна є найбільш травмівною з усіх можливих катастроф за принципом стосунку кожного громадянина. Невідрефлексований травмівний досвід, задавнене психічне травмування здатні не тільки негативно вплинути на зміст психічного розвитку особистості, скерувати його в асоціальний напрямок, а й становлять небезпеку для фізичного існування людини призводячи до відставлених соматичних наслідків – гіпертензії, інсульту, інфаркту та ін. Отже, очевидною для всіх є потреба в широкому дослідженні емоційної сфери особистості, оскільки зараз ми спостерігаємо широку палітру емоційних реакцій і розладів, які залежать від віку, статі, соціального статусу постражд-далого (учасник

бойових дій, переселенець, біженець та ін.), від системи цінностей і навіть політичних переконань [10].

Дані українських досліджень в період з 2014 року свідчать про зростання емоційної напруги серед населення. Для кожної вікової категорії переживання війни несе різні наслідки. Згідно з дослідженням проведеним аналітичним центром Cedos на тему “Вплив війни на молодь в Україні” значна частина української молоді, а саме 82% респондентів, зазнала суттєвого впливу війною. Серед найпоширеніших проблем викликаних війною вони зазначили втрату прибутку(36%), погіршення психічного здоров'я (28%), а також переживання розлуки із сім'єю (18%), що посилює відчуття ізоляції та тривоги. Аналізуючи дане дослідження можна відмітити і позитивні зміни серед молодіжної категорії населення, а саме зростання громадської активності серед молоді. Попри негативний вплив війни на психоемоційний стан, молодь проявляє високий рівень адаптивності та прагнення до залученості у відновленні українського суспільства шляхом волонтерства [11].

Війна сильно повпливала не лише на особистісні сфери громадян України, але й на сімейні системи. В кризових умовах актуалізуються проблеми внутрішньосімейних стосунків. З початку повномасштабного вторгнення зруйнувалась велика кількість сімей, і фактором цього є не лише примусова розлука, але і втрата спільних життєвих орієнтирів та цінностей. Хоча є і протилежна тенденція, доки члени одних сімей переживають відстороненість, конфліктність чи навіть ворожнечу, інші в умовах війни укріпили міжособистісні зв'язки і побудували єдину ціннісно-орієнтаційну єдність.

Важливим фактором, який повпливав на психоемоційний стан українців є вимушений переїзд до іншого міста чи навіть країни. Так у статті Вікторії та Дениса Предко результати емпіричного дослідження проведеного у 2022 році встановили, що біженці переживають інтенсивний стрес, спричинений потребою інтеграції та адаптації до нових умов життя в іншій країні. Відсутність близьких та друзів поруч, незнайома мова й культура, вимушеність заново будувати соціальні контакти та пошук працевлаштування вимагають великих фізичних та

емоційний зусиль. З іншої сторони – відчуття провини, яке ґрунтується на страху бути засудженим за рішення рятувати власне життя і неспроможність допомогти іншим. Окрім того, вимушена міграція призводить до глибокої трансформації цінностей, патернів поведінки, цілей життєдіяльності тощо, що є додатковим стресом і чинником психологічної дезадаптації. Також у своєму дослідженні В. Предко і Д. Предко виявили кореляцію між вірою у перемогу з рівнем стресу. Так, у досліджуваних, які вірять у перемогу України виявлено менший рівень стресу. І навпаки – досліджувані, які не вірять у перемогу України характеризуються більшим рівнем стресу, сильною психічною напругою. Віра у перемогу, з одного боку, виступає психологічним захистом, який мінімізує психічну напругу і постає конструктивною стратегією копінг-поведінки, що оптимізує внутрішній психологічний стан [12].

Переживання щодо здоров'я однаково притаманні й молоді, яка залишається в Україні, і українській молоді, яка зараз проживає за кордоном. Водночас молодь, яка виїхала за кордон, значно частіше стикається із проблемами психологічного здоров'я, відсутності грошей, відсутності можливості самореалізації, а також неможливості працевлаштуватися або втрати актуальності їхньої професії [13].

В умовах війни найпоширенішими стресогенними факторами є хронічний недосип, емоційне виснаження, перенасичення інформацією через ЗМІ, постійна нестабільність і відчуття страху підвищують у людей рівень дратівливості, що може призвести до поширення агресивних тенденцій серед суспільства.

В умовах постійного дистресу, українське суспільство стало дуже чутливим і гостро реагує на подразники. Рівень тривожності, підозрілості, страху і загального виснаження значно зріс і буде продовжувати зростати в умовах воєнного часу. Сукупність таких кондицій провокує у суспільства нетерпимість, низьку толерантність до чутливих тем пов'язаних з війною і здатне викликати неконтрольовану реакцію агресії. Неодноразово доведено, що гнів посилює громадську підтримку агресивних дій. Проте подальші дослідження в цій галузі

виявляють, що поведінкові унікальні характеристики гніву можуть спричинити як конструктивні, так і деструктивні політичні установки [14].

Варто розглянути також психоемоційний стан військовослужбовців, які беруть безпосередню участь у бойових діях. Дослідження вказують на те, що кожен п'ятий військовослужбовець, який не має будь-яких фізичних ушкоджень, страждає на ті чи інші нервово-психологічні розлади. Дослідники (В. Бойко, Н. Водопянова, О. Старченкова) виокремлюють насамперед тривожність, депресію, фрустрованість (стрес «втраченої надії»), емоційне спустошення, виснаження, професійні хвороби [15].

Існує великий ризик виникнення міжособистісних конфліктів в українському суспільстві між військовослужбовцями та цивільними. Потреба наново адаптовуватись до цивільного життя, наявність травмівного досвіду та тривалий період перебування в зоні бойових дій спричиняють сильний стрес на психіку військових. Це в свою чергу провокує дисонанс у сприйнятті цивільної частини населення. Через низьку обізнаність в специфіці комунікації з військовослужбовцями, цивільні здатні тригерити психіку бійців, що повернулись. Внаслідок непорозуміння між двома сторонами, низької толерантності, виникають конфлікти, що можуть призвести до агресивної поведінки обох сторін конфлікту.

Висновки до першого розділу

Проаналізовані нами літературні джерела на тему впливу війни на психоемоційний стан українців вказують на актуальність глибшого дослідження агресивних тенденцій у різних вікових категорій. В умовах війни українське суспільство переживає сильне емоційне напруження перебуваючи в постійному дистресі. Це призводить до загострення таких негативних емоційних реакцій як агресія, а також може призводити до психічних розладів. На фоні постійної тривоги і страху, людська психіка здатна по різному реагувати на життєві ситуації, залежно від вікових, внутрішньоособистісних та соціальних факторів. Дітям характерне раннє дорослішання через жорсткі умови в яких вони ростуть. Спостереження за руйнуваннями, свідчення насильства та втрата рідних людей

призводить до травматичних наслідків, які безпосередньо глибоко впливають на їх психоемоційний стан. В кризових умовах діти реагують гостріше ніж дорослі, через низьку здатність до адаптації. Звідси можемо зробити висновок про необхідність створення додаткових психологічних програм для розвитку резильєнтності серед дітей, які стали свідками війни. Потреба у проведенні психоедукаційних тренінгів щодо інструментів зменшення емоційної напруги для батьків з дітьми також суттєва.

Також, проблематика реінтеграції військовослужбовців у мирне життя потребує більшої уваги зі сторони усіх соціальних інститутів. Вплив хронічного стресу спровокованого війною здатне негативно впливати на комунікацію цивільної та військової частини населення. Існує реальна потреба розробки методів врегулювання конфліктів між цими двома групами. Для цього можна організувати: соціальні проекти для покращення умов адаптації військовослужбовців; популяризацію заходів з психоедукації цивільної частини громадян України для розвитку толерантності та екологічного спілкування із учасниками бойових дій; запровадження нових законопроектів для соціальної, правової допомоги ветеранам .

Тим часом найбільш значними факторами формування агресії в української молоді є почуття ізоляції, провини та проблеми із психічним здоров'ям. Молоді люди зіштовхуються з такими проблемами, як апатія, втрата сенсу, страх за близьких, фінансові проблеми, а також пригнічення через руйнування звичного образу життя.

В дорослих осіб агресивна поведінка провокується хронічним стресом і саме дорослі найбільше займаються вирішенням проблем війни. На фоні цього вони найбільш схильні до ворожої поведінки. В людей літнього віку агресія найчастіше пов'язана з відчуттям ізоляції і неможливістю задовільняти свої потреби і проявляється через непряму чи вербальну форму.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

2.1. Опис вибірки та методик емпіричного дослідження

Для вибірки емпіричного дослідження було підібрано людей трьох вікових груп згідно сучасної вітчизняної періодизації: юнацький період 15-21 р., ранній дорослий період 22-40 р. та середній дорослий період 41-60 р.

Загальний обсяг вибірки дослідження склав 73 респондента. Щодо статевого розподілу, у опитуванні взяли участь 43 жінки та 30 чоловіків відповідно. Задля всебічного аналізу суспільства, що живе у воєнний період було взято до вибірки людей з різними особливостями переживання війни. Детальний аналіз вибірки подано у таблиці 2.1.

Табл. 2.1.

Характеристика загальної вибірки дослідження

	К-сть осіб	Частка у вибірці
Віковий період		
15-21 років	25	34,2%
22-40 років	27	37%
41-60 років	21	28,8%
Особи з участю в бойових діях		
Так	15	20,5%
Ні	58	79,5%
Внутрішньо-переміщені особи		
Так	23	31,5%
Ні	50	68,5%

Загалом у дослідженні взяли участь мешканці таких областей: Львівська, Київська, Івано-Франківська, Донецька, Луганська, Сумська, Херсонська, Харківська, Миколаївська, Одеська, Вінницька, Тернопільська, Закарпатська.

Для проведення емпіричного дослідження нами було складено коротку анкету та підібрано 4 методики, які описані нижче.

1. Розроблена нами анкета допомагає в уточненні умов в яких проживають війну респонденти і чи стикались вони із кризовими ситуаціями з моменту початку повномасштабного вторгнення. Ці питання дадуть можливість встановити чи дані особливості можуть впливати на прояви агресивності у людей.

АНКЕТА

1) Чи перебували/перебуваєте у зоні бойових дій(як військовий/медик)?

2) Чи були Ви змушені переїхати в інше місто(або за кордон) внаслідок бойових дій?

3) Чи перебували під окупацією?

4) Чи втратили Ви дім через війну?

5) Чи втратили Ви когось з рідних через війну?

6) Чи з'явилися у Вас проблеми зі здоров'ям з початку повномасштабного вторгнення?

7) Чи звертались Ви за психологічною допомогою до спеціалістів з початку повномасштабного?

2. Опитувальник рівня агресивності А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького)

3. Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (В.В. Бойко)

4. Шкала стресостійкості Коннора – Девідсона-10 (CD-RISC-10)

5. Методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел і М. Фергюсон)

З метою визначення рівня та типів агресивної поведінки поширених серед українців різних вікових категорій в умовах військового часу пропонується методика А.Басса та А. Дарки [16, 82 с.]. (див. ДОДАТОК А) (згідно адаптації О.Осницького). Цей опитувальник складається з 75 питань, на кожне з яких респондент відповідає одним з 4 тверджень: "так", "мабуть, так", "мабуть, ні",

"ні". Автори виділили 8 видів прояву агресивності: фізична агресія, непряма агресія, роздратування, негативізм, образливість, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини. Також за сумарним показником можна визначити загальний індекс агресивності особистості.

Перша шкала опитувальника - фізична агресія - проявляється з метою нанесення іншим фізичної шкоди.

Друга шкала опитувальника - непряма агресія - схильність проявляти агресію опосередковано: через плітки, злість на інших або речі(ламання предметів, гуркіт дверима, тощо).

Третя шкала опитувальника - роздратування - відсутність самоконтролю, легка збудливість.

Четверта шкала опитувальника - негативізм - пасивний чи активний опір спрямований проти авторитетів чи керівництва. Тобто схильність діяти протилежно вимогам чи очікуванням інших осіб.

П'ята шкала опитувальника - образливість - схильність накопичувати невдоволення оточуючими, сприймати себе жертвою.

Шоста шкала опитувальника - підозрілість - схильність до недовіри до інших, впевненість у поганих намірах оточуючих.

Сьома шкала опитувальника - вербальна агресія - схильність проявляти агресію через образу, критику, крик.

Восьма шкала опитувальника - почуття провини - схильність вважати себе винним у ситуаціях, які мали негативні наслідки.

Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (В.В. Бойко) – призначена для оцінки рівня соціальної фрустрованості – тобто ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності: стосунками з іншими людьми, середовищем та ситуацією у суспільстві. Вона містить 20 тверджень, які відповідають трьом позиціям: "цілком задоволений", "швидше задоволений", "швидше не задоволений" і "цілком не задоволений" [17](див. ДОДАТОК Б). Від респондента вимагається

обрати одну з відповідей, яка найбільше відповідає його внутрішньому стану. Інтерпретуючи результат можна встановити рівень фрустрованості:

Низький рівень фрустрації – людина добре адаптована, конструктивно справляється із труднощами, що виникають.

Середній рівень фрустрації – деякі соціальні ситуації викликають дискомфорт, але без глибокого страждання.

Високий рівень фрустрації – соціальні обставини викликають стійке роздратування, почуття пригнічення або безсилля.

Також, для визначення рівня стресостійкості досліджуваних, використовувалась шкала стресостійкості Коннора – Девідсона-10 (CD-RISC-10) [18] (див. ДОДАТОК В). Ця методика оцінює здатність до адаптації в стресових ситуаціях. Шкала стресостійкості Коннора – Девідсона-10 – це опитувальник для самостійного заповнення пацієнтом, що включає 10 запитань, кожне з яких респондент оцінює за 5-бальною шкалою, де 0 означає "Зовсім невірно", а 4 - "Майже завжди вірно". Загальний бал опитувальника становить суму відповідей, отриманих на кожен пункт (діапазон 0–40), а найвищі бали свідчать про найвищий рівень стресостійкості.

Наступною була обрана методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел і М. Фергюсон)(див. ДОДАТОК Г). Вона визначає відчуття емоційної самотності, що може проявлятися навіть за наявності близьких соціальних контактів. Складається із 20 тверджень, які респондент повинен оцінити за шкалою частоти: "Часто", "Іноді", "Рідко", "Ніколи". При обробці результатів обраховується кількість кожного із варіантів відповідей. Сума відповідей «Часто» множиться на 3, «Іноді» - на 2, «Рідко» - на 1 і «Ніколи» - на 0. Отримані результати додаються. Максимально можливий показник самотності - 60 балів. Високий ступінь самотності показує сума від 40 до 60 балів, від 20 до 40 балів - середній рівень самотності, від 0 до 20 балів - низький рівень самотності [19].

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

2.2.1. Результати описової статистики

Насамперед розглянемо результати анкетування для розуміння різносторонності нашої вибірки. На рисунку 2.2.1. зображено результати першого питання «Чи перебували/перебуваєте у зоні бойових дій(як військовий/медик)?»

73 відповіді

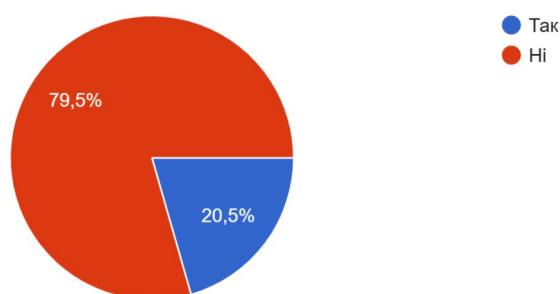

Рис. 2.2.1. Розподіл респондентів за першим питанням

На рисунку 2.2.2. зображено результати другого питання «Чи були Ви змушені переїхати в інше місто(або за кордон) внаслідок бойових дій?»

Чи були Ви змушені переїхати в інше місто(або за кордон) внаслідок бойових дій?
73 відповіді

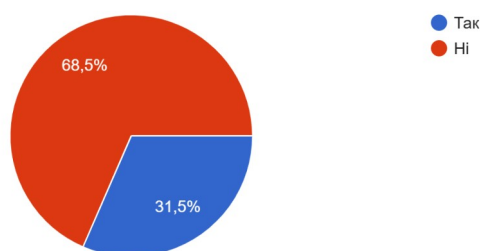

Рис. 2.2.2. Розподіл респондентів за другим питанням

На рисунку 2.2.3. зображено результати третього питання «Чи перебували під окупацією?»

Чи перебували під окупацією?
73 відповіді

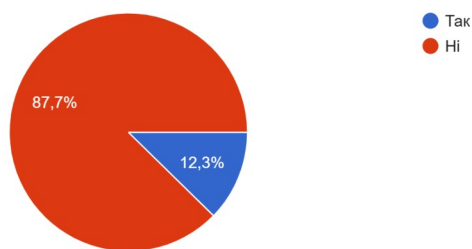

Рис. 2.2.3. Розподіл респондентів за третім питанням

На рисунку 2.2.4. зображено результати четвертого питання «Чи втратили Ви дім через війну?»

Чи втратили ви дім через війну?
73 відповіді

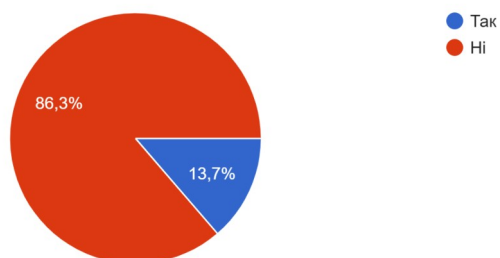

Рис. 2.2.4. Розподіл респондентів за четвертим питанням

На рисунку 2.2.5. зображено результати п'ятого питання «Чи втратили Ви когось з рідних через війну?»

Чи втратили Ви когось з рідних через війну?
73 відповіді

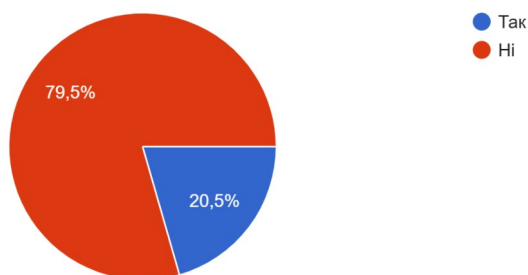

Рис. 2.2.5. Розподіл респондентів за п'ятим питанням

На рисунку 2.2.6. зображено результати шостого питання «Чи з'явилися у Вас проблеми зі здоров'ям з початку повномасштабного вторгнення?»

Чи з'явилися у Вас проблеми зі здоров'ям з початку повномасштабного вторгнення?
73 відповіді

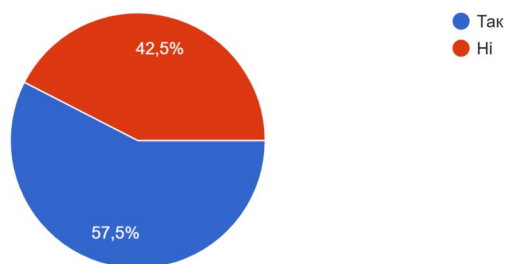

Рис. 2.2.6. Розподіл респондентів за шостим питанням

На рисунку 2.2.7. зображено результати сьомого питання «Чи звертались Ви за психологічною допомогою до спеціалістів з початку повномасштабного?»

Чи звертались ви за психологічною допомогою до спеціалістів з початку повномасштабного?
73 відповіді

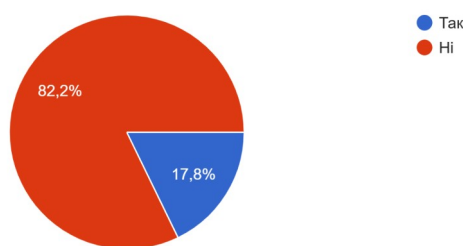

Рис. 2.2.7. Розподіл респондентів за сьомим питанням

Використання описової статистики, дозволяє нам визначити середні значення особливостей прояву агресивності серед українців в умовах військового часу (див. ДОДАТОК Г).

Аналізуючи результати виявляємо високі показники в опитуваних за шкалами «Непряма агресія (70,52)», «Почуття провини (64,34)», «Індекс агресивності (57,68)», «Вербальна агресія (57,1)» «Роздратування (56,96)».

Беручи до уваги ці показники, можна припустити, що в українського населення в час війни підвищується емоційна напруженість, що провокує готовність до агресивної поведінки, як один зі способів самозахисту. Високий рівень провини може бути пов'язаний із відчуттям "я роблю недостатньо", "я вижив, а інші ні", або ж загальним емоційним виснаженням.

Підвищена агресивність суспільства, за індексом агресивності та його роздратованість є нормальною реакцією на травматичні обставини, а її

переважно непрямий і не фізично-спрямований характер – ознака вибору безпечних форм вираження емоцій.

Тим часом, середній бал фрустрації (2,09 із 3) – це означає що переважає помірний рівень соціальної фрустрованості. Графічно результати опитування на рівень фрустрованості представлено на Рис. 2.2.8.

Рис. 2.2.8. Секторна діаграма рівнів фрустрованості

Це свідчить про те, що більша частина населення внаслідок військових дій має підвищену чутливість до травмівних подій і може відчувати безпорадність і безвихідність.

Також виявлено, що серед опитуваних переважає низький рівень переживання суб'єктивної самотності у всіх вікових груп (див. Рис. 2.2.9.). Це може свідчити про колективний характер переживання війни, підтримку рідних, будування нових соціальних зв'язків, тощо.

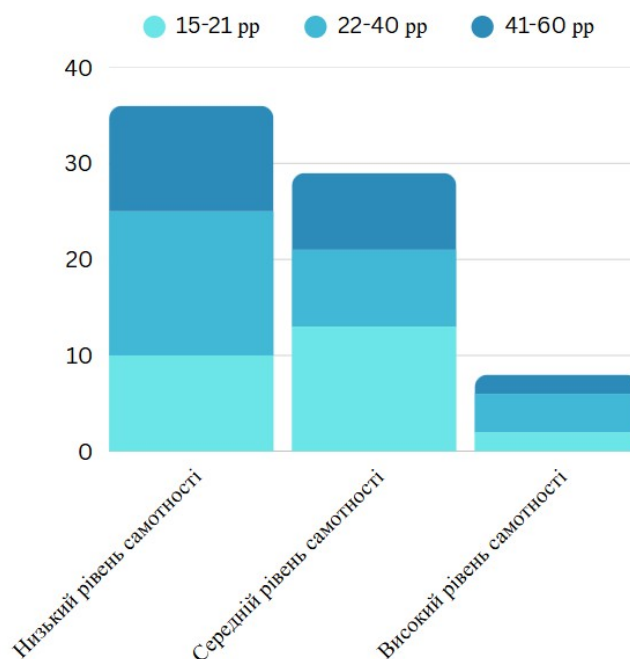

Рис. 2.2.9. Діаграма рівня самотності різних вікових груп

За допомогою описової статистики встановили, що мінімальний показник індексу агресивності становив 30 балів, коли максимальний 90. Середній показник за шкалою ІА = 57,68, що вказує на середній рівень агресивності опитуваних при максимально можливому балі 110. Діаграму з показниками індексу агресивності за віковими параметрами можна побачити на Рис.2.2.10.

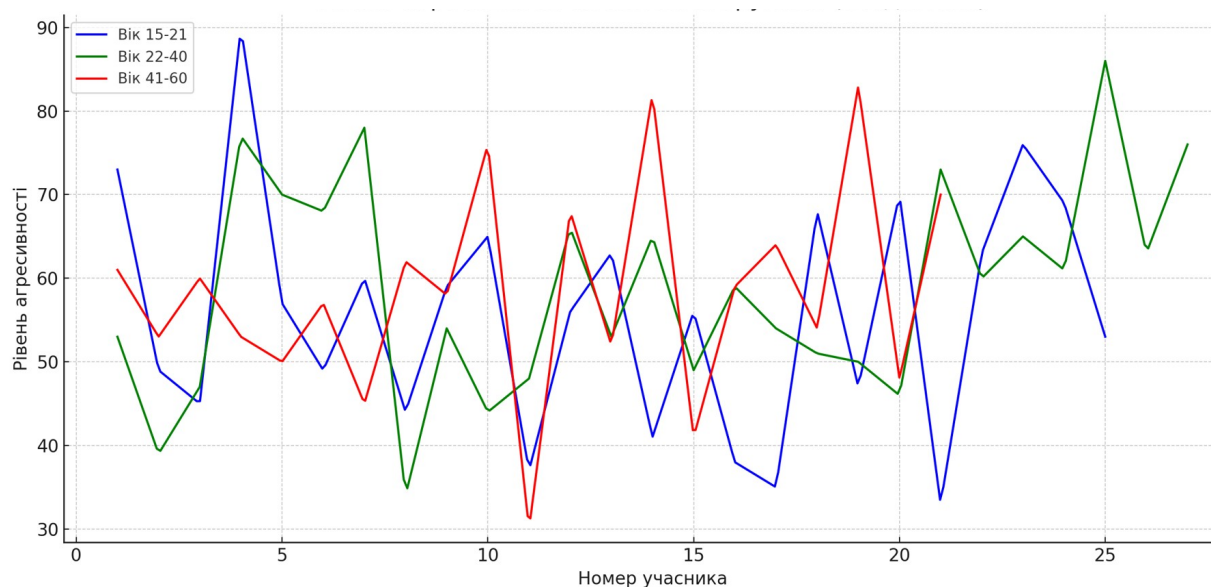

Рис. 2.2.10. Лінійна діаграма відмінностей між віковими групами за шкалою ІА

З метою вивчення основних особливостей прояву агресивності серед українців різних вікових категорій в умовах війни проаналізуємо детально окремо кожну групу вибірки:

Серед 25 респондентів юнацького віку найбільш вираженими були прояви непрямой агресії ($M = 72,28$, $S.D = 15,957$), почуття провини ($M = 69,96$, $S.D = 20,053$) та підозрілість ($M = 58,82$, $S.D = 24,744$). Також виявлено доволі високий рівень вербальної агресії ($M = 56,96$, $S.D = 20,697$), образи ($M = 56,16$, $S.D = 28,511$), індексу агресивності ($M = 55,84$, $S.D = 14,276$). На середньому, помірному рівні знаходяться показники роздратування ($M = 57,60$, $S.D = 19,092$), негативізм ($M = 42,40$, $S.D = 30,725$), стресостійкість ($M = 27,32$, $S.D = 7,537$), самотність ($M = 23,32$, $S.D = 13,275$), фізична агресія ($M = 38,28$, $S.D = 18,818$), фрустрованість ($M = 2,008$, $S.D = 0,481$) (див. Таблиця 2.2. і Рис. 2.2.11.)

Таблиця 2.2.

Середні показники групи досліджуваних періоду юнацького віку

Вік 15-21	Мінімум	Максимум	M	S.D.
Бал самотності	1	44	23,32	13,275
Бал стресостійкості	11	40	27,32	7,537
Вербальна агресія	16	96	56,96	20,697
Індекс агресивності	33	90	55,84	14,276
Негативізм	0	100	42,40	30,725
Непряма агресія	39	91	72,28	15,957
Образливість	13	104	56,16	28,511
Підозрілість	0	110	58,82	24,744
Почуття провини	22	99	69,96	20,053
Роздратування	18	81	57,60	19,092
Сер.бал фрустрованості	1,00	3,00	2,008	0,481
Фізична агресія	11	99	38,28	18,818

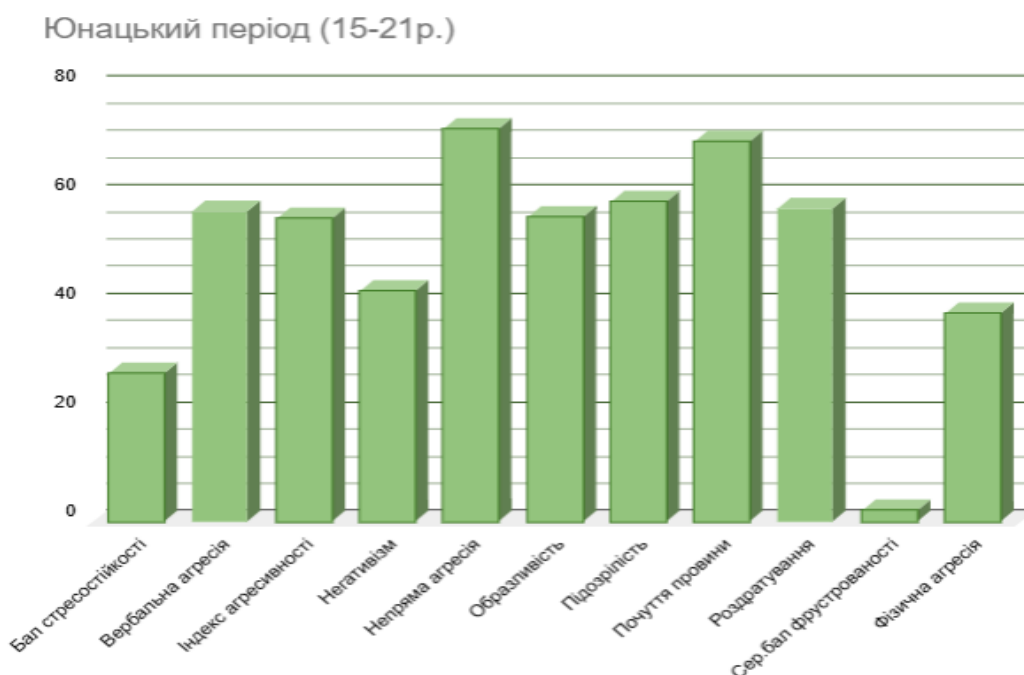

Рис. 2.2.11. Загальна стовпчаста діаграма показників респондентів періоду юнацького віку

Серед 27 респондентів раннього дорослого періоду найвищі середні показники показали шкали непряма агресія ($M = 71,26$, $S.D = 17,430$), індекс агресивності ($M = 58,85$, $S.D = 12,850$), вербальна агресія ($M = 57,13$, $S.D = 17,570$). Почуття провини ($M = 58,67$, $S.D = 24,597$), підозрілість ($M = 54,59$, $S.D = 23,922$), роздратування ($M = 54,00$, $S.D = 22,186$) та образливість ($M = 52,00$, $S.D = 27,928$) також отримали високий середній показник. Середній рівень показали негативізм ($M = 39,26$, $S.D = 26,301$), фізична агресія ($M = 48,07$, $S.D = 19,089$), стресостійкість ($M = 29,67$, $S.D = 9,327$), самотність ($M = 21,04$, $S.D = 15,895$) та фрустрованість ($M = 2,04$, $S.D = 0,453$) (див. Таблиця 2.3. і Рис. 2.2.12).

Таблиця 2.3.

Середні показники групи досліджуваних періоду раннього дорослого віку

Вік 22-40	Мінімум	Максимум	M	S.D.
Бал самотності	0	55	21,04	15,895
Бал стресостійкості	11	40	29,67	9,327
Вербальна агресія	32	96	57,13	17,570

Індекс агресивності	34	86	58,85	12,850
Негативізм	0	100	39,26	26,301
Непряма агресія	26	104	71,26	17,430
Образливість	0	91	52,00	27,928
Підозрілість	11	99	54,59	23,922
Почуття провини	11	99	58,67	24,597
Роздратування	0	90	54,00	22,186
Сер.бал фрустрованості	1,20	2,80	2,04	0,453
Фізична агресія	11	88	48,07	19,089

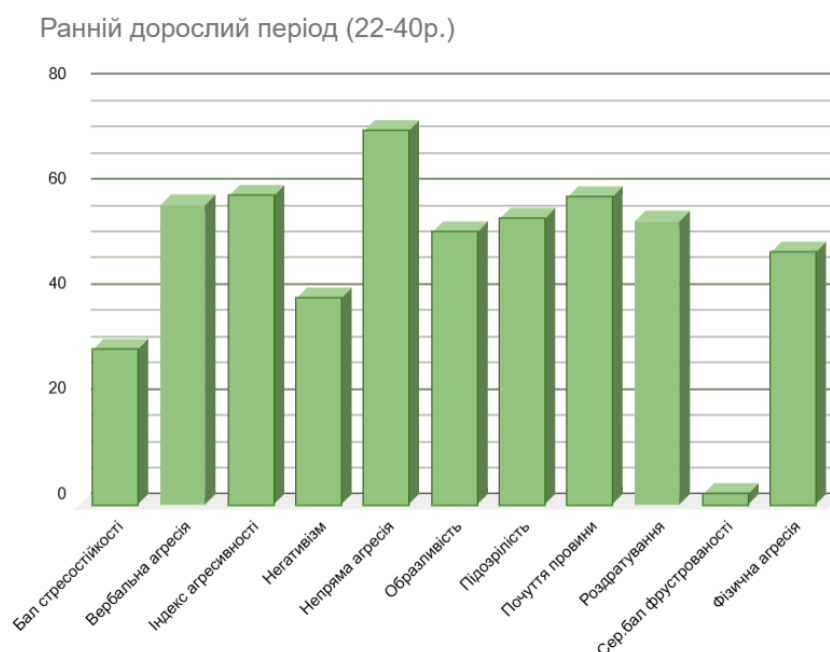

Рис. 2.2.12. Загальна стовпчаста діаграма показників респондентів періоду раннього дорослого віку

Серед 21-го респондента середнього дорослого періоду найвищий середній показник спостерігається за шкалою непряма агресія ($M = 67,48$, $S.D = 21,992$). Також високу значущість мають показники шкал почуття провини ($M = 64,95$, $S.D = 21,132$), індекс агресивності ($M = 58,38$, $S.D = 12,925$). Більш помірні середні значення мають показники роздратування ($M = 60,00$, $S.D = 16,676$), фізична агресія ($M = 50,81$, $S.D = 16,854$) та підозрілість ($M = 46,62$, $S.D = 18,043$). Найнижчі середні значення мають шкали негативізм ($M = 40,95$, $S.D = 24,063$),

стресостійкості ($M = 27,67$, $S.D = 7,552$), самотності ($M = 21,57$, $S.D = 11,325$) та фрустрованості ($M = 2,242$, $S.D = 0,3399$) (див. Таблиця 2.4. і Рис. 2.2.13).

Таблиця 2.4.

**Середні показники групи досліджуваних періоду середнього
дорослого віку**

Вік 41-60	Мінімум	Максимум	M	S.D.
Бал самотності	5	43	21,57	11,325
Бал стресостійкості	9	36	27,67	7,552
Вербальна агресія	24	96	57,14	18,810
Індекс агресивності	30	83	58,38	12,925
Негативізм	0	80	40,95	24,063
Непряма агресія	0	104	67,48	21,992
Образливість	26	104	57,57	22,730
Підозрілість	11	88	46,62	18,043
Почуття провини	22	99	64,95	21,132
Роздратування	27	90	60,00	16,676
Сер.бал фрустрованості	1,60	2,90	2,242	0,3399
Фізична агресія	11	77	50,81	16,854

Середній дорослий період (41-60р.)

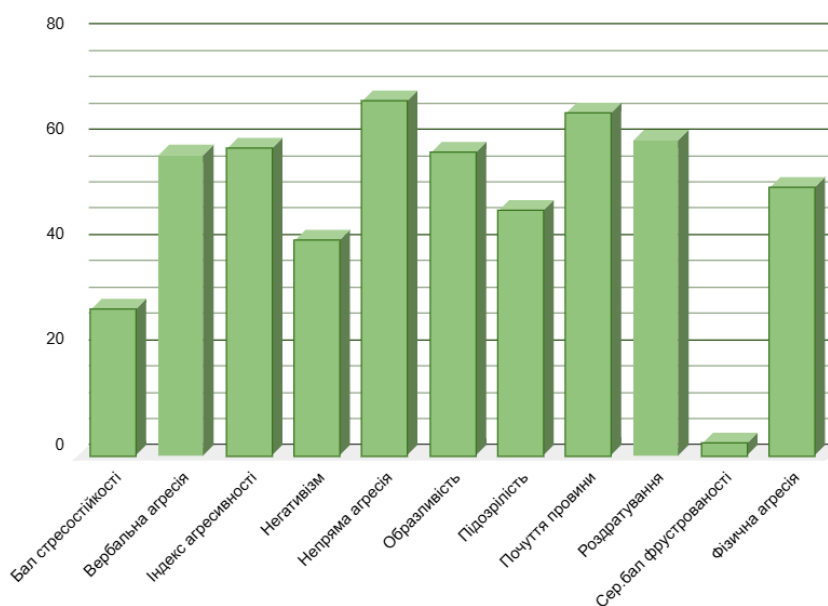

Рис. 2.2.13. Загальна стовпчаста діаграма показників респондентів періоду раннього дорослого віку

Отже, високі показники свідчать про переважаючу схильність до непрямого прояву агресії серед осіб віком 41–60 років, а також про високу самокритичність або внутрішнє напруження респондентів. За індексом агресивності можна вважати, що переважає нормальний рівень агресивних реакцій. Низькі показники вказують на меншу схильність респондентів до переживання самотності та фрустрації у порівнянні з проявами агресії.

2.2.2. Кореляційний аналіз даних

Результати кореляційного аналізу дали змогу визначити наявність кореляційних зв'язків між шкалами опитувальника агресивності Басса-Дарки та рівнями соціальної фрустрованості, самотності та стресостійкості.

З метою виявлення залежності між змінними нами було використано кореляційний аналіз (Пірсона). На рисунку 2.2.14. зображена кореляційна плеяда зв'язків стресостійкості з іншими показниками.

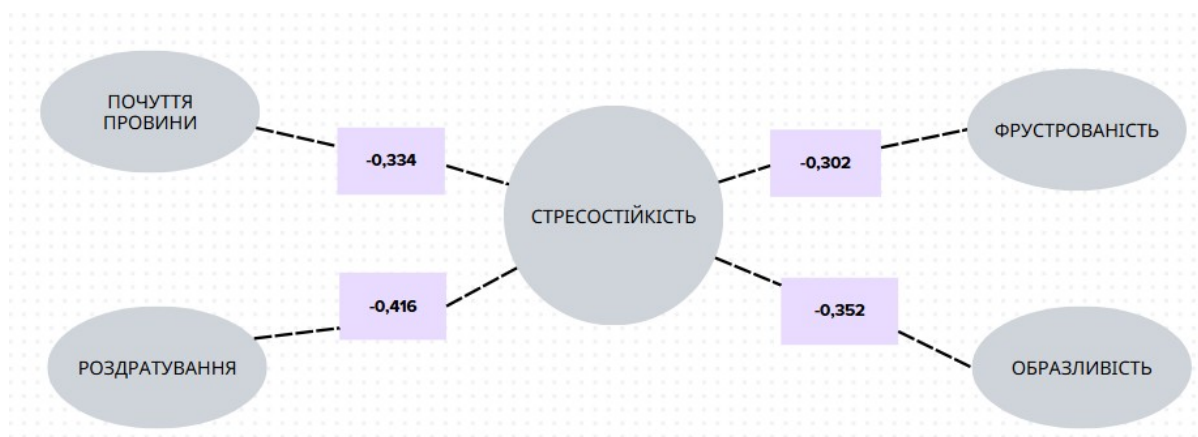

Рис. 2.2.14. Кореляційна плеяда зв'язків стресостійкості

Аналізуючи результати кореляції визначено, що у осіб з високим показником стресостійкості існують такі обернені кореляційні зв'язки: шкала почуття провини ($r=-0,334$, при $p<0,01$); шкала роздратування ($r=-0,416$, при $p<0,01$); шкала фрустрованість ($r=-0,302$, при $p<0,01$); шкала образливість ($r=-0,352$, при $p<0,01$).

Отже, особи, які мають високий рівень стресостійкості в умовах військових дій менш схильні відчувати фрустрацію, вони краще контролюють свою агресію, не перекладають на себе провину у стресових ситуаціях і здатні конструктивно виявляти своє невдоволення, а не накопичувати його.

На рисунку 2.2.15. зображено результати кореляції за показником самотності з іншими змінними. Як бачимо показник самотність на рівні значимості $p < 0,01$ позитивно корелює з рівнем образливості ($r = 0,305$), рівнем підозрілості ($r = 0,323$) та на рівні значимості $p < 0,05$ прямо корелює з почуттям провини ($r = 0,238$) та фрустрацією ($r = 0,232$). Також існує значущий обернений зв'язок із показником стресостійкості ($r = -0,382$ при $p < 0,01$).

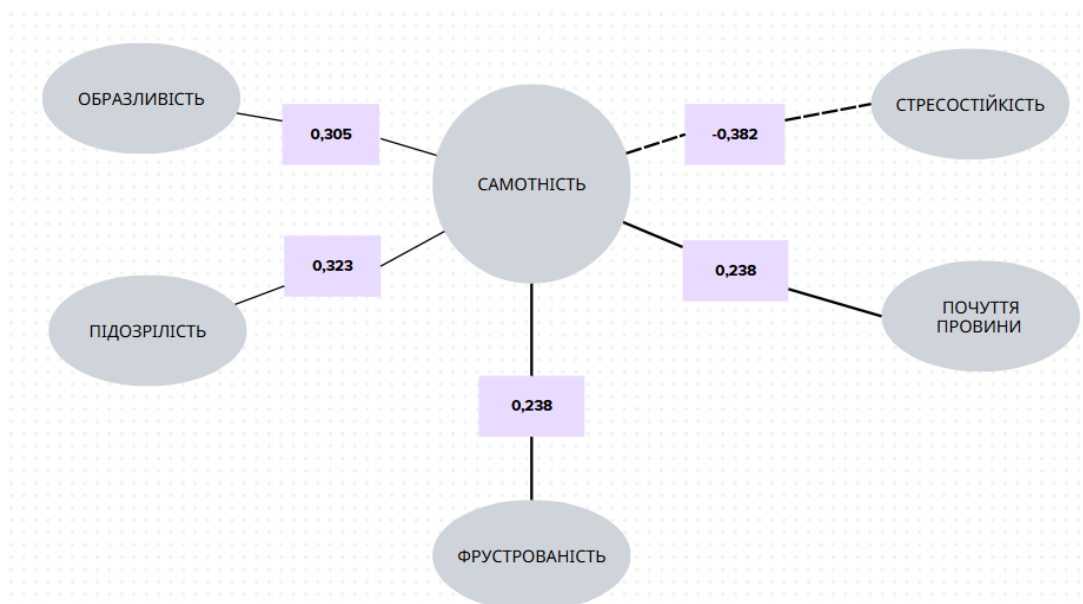

Рис.2.2.15. Кореляційна плеяда зв'язків самотності

Це означає, що особи з високим суб'єктивним переживанням самотності мають низьку стресостійкість, що зумовлює емоційну вразливість та посилює емоційну напругу такої особи і, як наслідок, провокує такі вияви агресивності як образливість, підозрілість та почуття провини.

На рисунку 2.2.16. зображено результати кореляції за показником фрустрованість з іншими змінними. Окрім описаних вище значущих зв'язків із змінними стресостійкість та самотність, встановлено, що чим більший рівень фрустрованості у людини тим більший показник образливості ($r = 0,553$, при $p < 0,01$), підозрілості ($r = 0,283$, при $p < 0,05$) та роздратування ($r = 0,288$, при $p < 0,05$). Це вказує на те, що високий рівень фрустрації сприяє емоційній нестабільності,

посиленню чутливості до міжособистісних подразників і загальному зниженню адаптивних можливостей особистості в стресогенних умовах.

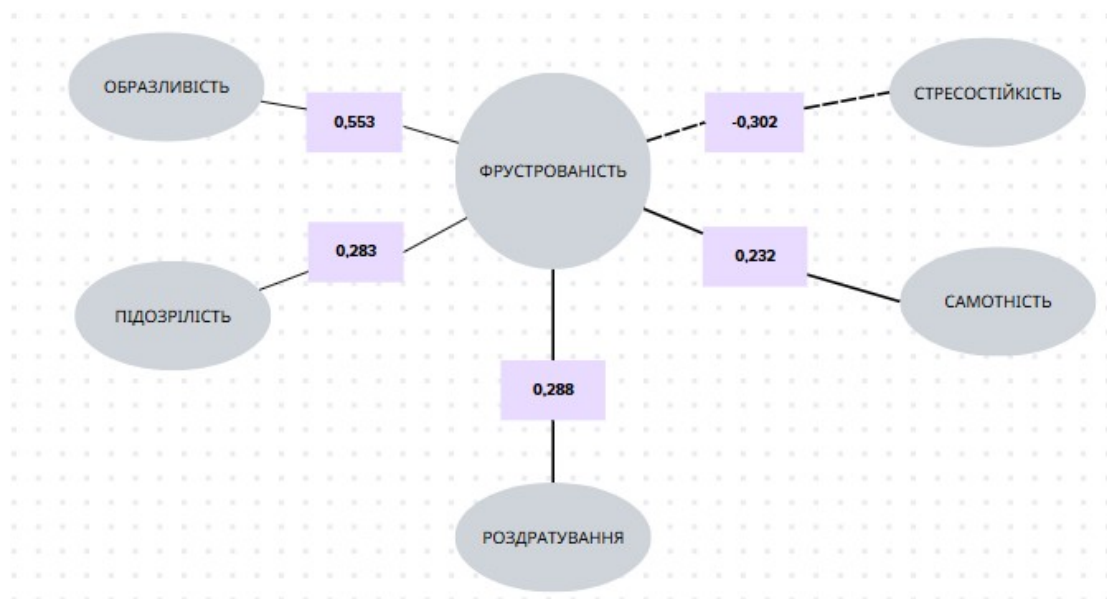

Рис. 2.2.16. Кореляційна плеяда зв'язків фрустрованості

За допомогою кореляційного аналізу (Спірмена) визначили взаємозв'язок особливостей проживання війни зазначених в анкетуванні та шкалами опитувальника Басса-Дарки (див. ДОДАТОК Е). З усіх семи поставлених питань, коефіцієнти кореляції із високим рівнем значущості визначились лише у питанні номер 5: “Чи втратили Ви когось з рідних через війну?” (див. рис. 2.2.17).

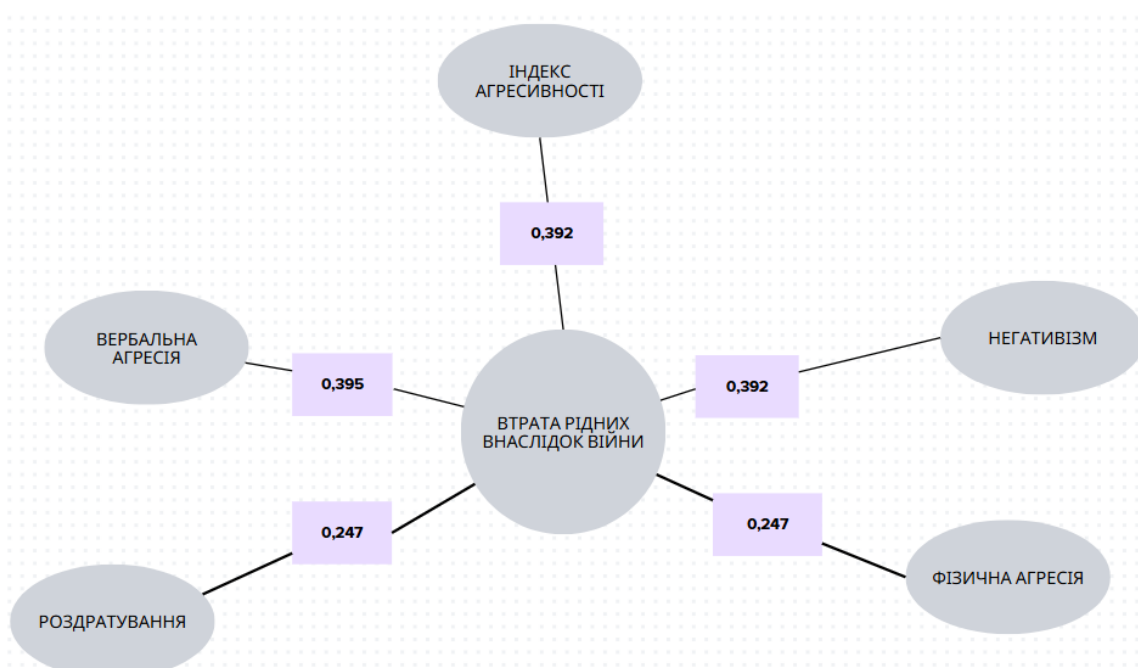

Рис. 2.2.17. Кореляційна плеяда зв'язків фактору втрати рідних внаслідок війни

Отже, фактор втрати рідних через війну має прямий статистично значущий зв'язок із виникненням таких особливостей прояву агресії, як вербальна ($r=0,395$, $p<0,001$) та фізична агресія ($r=0,247$, $p<0,035$), негативізм ($r=0,392$, $p<0,001$), роздратування ($r=0,247$, $p<0,035$) й загальний індекс агресивності ($r=0,398$, $p<0,0004$). Це може говорити про те, що пережиті втрати, спричинені війною підвищують агресивність людини, що проявляється частіше у вербальній та фізичній агресії, також провокують протест проти зовнішніх обставин чи соціальних норм і роблять людину більш чутливою до стресових ситуацій.

2.2.3. Однофакторний дисперсійний аналіз

Для перевірки гіпотези про наявність відмінностей у проявах агресії між віковими групами серед українців в умовах війни, було здійснено порівняльний однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) – тест Шеффе (див. ДОДАТОК Є). В ході аналізу було відмічено такі відмінності у вікових групах:

- Фізична агресія проявляється у середнього дорослого періоду (50,81) частіше за інших. Між групами юнацького та раннього дорослого періоду значущих відмінностей у прояві фізичної агресії помічено не було.
- Непряма агресія найменше проявляється у середнього дорослого періоду (67,48). Між групами юнацького та раннього дорослого періоду відмінності за показником непрямой агресії майже не відрізняється.
- Негативізм трохи частіше проявляється у юнацькому періоді (42,40) в порівнянні з іншим віковими групами.
- Роздратування високого рівня було помічено у середнього дорослого віку (60), коли в раннього дорослого віку (54) та юнацького (57,60) воно відповідало середньому рівню.
- Підозрілість найрідше притаманна середньому дорослому віку (46,62). Водночас у респондентів юнацького віку цей вид агресії проявляється значно частіше (58,52), ніж у ранньому дорослому періоді.

- Образливість найменше притаманна ранньому дорослому віці (52,0), в той час як суттєвої відмінності між юнацьким (56,16) та середнім дорослим віком (57,57) немає.
- Почуття провини проявляється у юнацькому періоді (69,96) значно частіше ніж у інших вікових групах.
- Загальний індекс агресивності має найнижчий показник саме у представників юнацького періоду (55,84). Значної відмінності в ІА між іншими двома групами немає.
- Також не було помічено різниці між групами за такими показниками: фрустрація, стресостійкість, самотність.

Отже, можна зробити висновок, що існує різниця в особливостях прояву агресії між різними віковими групами. Можемо припустити, що високі показники негативізму, підозрілості та почуття провини у представників юнацтва обумовлені тим, що вони перебувають на етапі формування ідентичності та пошуку свого місця в світі. Цей період і так відмічається підвищеною емоційною чутливістю, а в умовах війни, з втратою звичної стабільності та почуття безпеки, створюється додаткова напруга на ще не сформовані особистості. Відносно помірні показники осіб раннього дорослого віку демонструють гнучку адаптивність до військових умов, ніж старші або молодші. Серед представників середнього дорослого віку переважають такі вияви агресії як фізична агресія та роздратування, що може вказувати на низький контроль емоцій.

Висновки до другого розділу

З метою визначення особливостей прояву агресії у різних вікових категорій українців в умовах військового часу нами було проведено емпіричне дослідження. З допомогою підібраних методик та розробленої анкети було визначено найпоширеніші види прояву агресії в кожній віковій групі, а також встановлено кореляційні зв'язки із факторами, які формують агресивну поведінку під час війни.

На основі описового аналізу ми визначили, що серед представників юнацького періоду найбільш вираженими були такі форми агресії, як непряма агресія, відчуття провини та підозрілість. Тим часом за шкалою фізичної агресії було визначено найнижчий показник. У раннього дорослого періоду найбільше проявляються непряма та вербальна агресія, а також у них схожий загальний індекс агресивності із представниками середнього дорослого періоду.

З допомогою порівняльного аналізу методом однофакторного дисперсійного аналізу встановлено, що значної різниці за показниками самотності, фрустрації та стресостійкості немає. Також суттєві відмінності було помічено між віковими групами за такими шкалами, як підозрілість, роздратування та почуття провини.

На основі кореляційного аналізу встановлено, що особи з високим рівнем стресостійкості менш схильні до таких видів агресії, як провини, образливості, роздратування, а також мають низькі показники фрустрованості та почуття самотності. Окрім того, кореляційні зв'язки показали, що рівень суб'єктивного почуття самотності пов'язаний зі шкалами підозрілості, образливості й почуттям провини.

З вказаних нами в анкетуванні специфічними військовими факторами кореляцію з рівнем агресії показав фактор втрати близьких через військові дії.

Ці дані підтверджують нашу гіпотезу про те, що існують відмінності у проявах агресії між різними віковими категоріями українців і частково підтверджено припущення про те, що специфічні кризові ситуації в умовах війни впливають на формування агресії серед людей. Гіпотеза про те, що серед українців поширений високий рівень агресивності і притаманні вербальна та фізична форма прояву агресії не підтвердилась.

ВИСНОВКИ

В сучасних воєнних реаліях аналіз психоемоційних станів і реакцій українців потребує глибшого дослідження. Агресія є однією із провідних поведінкових реакцій в умовах війни, спричинена страхом, незадоволеністю базових людських потреб і хронічним стресом. Необхідно визначати вікові особливості прояву агресії для ширшого розуміння, як допомогти українському суспільству конструктивно проживати кризові ситуації і екологічно вирішувати конфлікти.

В результаті проведення даного дослідження досягнуто першочергових завдань кваліфікаційної роботи і перевірено висунуті гіпотези. Підбиваючи підсумки теоретичного аналізу проведених вітчизняними науковцями досліджень можемо зауважити наступне:

- агресія в умовах війни має особливий характер – вона виступає не лише, як емоційна реакція на стрес з метою нападу, але і як форма психологічного самозахисту;
- агресивні тенденції можуть зростати завдяки пережитим психотравмуючим ситуаціям, інформаційному перенавантаженню через медіа та економічну нестабільність в країні в час війни;
- вікові особливості прояву агресії в умовах війни полягають не лише у формі її прояву, але і чинником, що її формує.

Є потреба детальніше дослідити такі аспекти, як:

- вплив колективної травми на формування довготривалих агресивних установок поколінь;
- адаптивні й деструктивні стратегії емоційної регуляції в різних вікових групах;
- стимулювання агресивної поведінки цифровим середовищем;
- тригерні теми, які викликають у суспільства агресивні реакції в умовах війни;
- почуття провини молодих людей спричинених війною;

- фактор відчуття ізоляції й самотності, як чинник формування агресії в усіх вікових груп;

Загальний висновок проведеного емпіричного дослідження свідчить про вікові відмінності у проявах агресивної поведінки українців в умовах війни. Визначено сильний взаємозв'язок стресостійкості із пониженням рівня агресивних тенденцій, що говорить про важливість формування стресостійкості в громадян України для формування кращої адаптивності до умов війни. У контексті війни люди віком від 15 до 21 року відмічаються підвищеною емоційною чутливістю до наслідків війни. Також існує потреба провести глибше дослідження за участі більшої кількості респондентів з різним досвідом проживання війни, а ще необхідність дослідити агресивну поведінку дітей та осіб літнього віку.

Отже, розуміння механізмів виникнення агресії в умовах війни є важливим для розробки ефективних стратегій психологічної підтримки та реабілітації постраждалих осіб різної вікової групи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Орленко І. М., Бальбуза О. М., Кривоногова О. В. Вплив війни на агресивність дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами // Габітус, 2024. № 57. С. 175-179.
Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.28>
2. Мойсєєва О. Є. Психологія агресії: вікові та генетичні виміри: навч-метод. посіб. К.: КММ, 2010. 128 с.
3. Dabbs, J. M., & Morris, R. (1990). Testosterone, social class, and antisocial behavior in a sample of 4,462 men. *Psychological Science*, 1(3). P. 209–211.
Режим доступу: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1990.tb00200.x>
4. Руденко Л. М. Процесуальні характеристики агресивної поведінки. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2012. № 21. С. 418-424
5. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді // Вісник НАПН України, 2022. Т. 4, № 1. 11 с. Режим доступу: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124>
6. Кісарчук З. Г., Омельченко Я.М., Лазос Г. П., Литвиненко Л. І., Царенко Л. Г. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ: Логос, 2015. 207 с. Режим доступу: http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A%20%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0%20%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BC%2017_03_2015.pdf

7. Юрчук Д. О., Миропольцева Н. І. Емоційний стан особистості під час активних воєнних дій // Габітус. 2023. № 54. С. 189-193. Режим доступу: <http://habitus.od.ua/journals/2023/54-2023/36.pdf>
8. Бойко А.О. Психологія адаптації особистості в умовах воєнних дій. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія., Т.35 (74), № 4, 2024. С. 1-5. Режим доступу: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2024/3.pdf
9. Скокова Л. Г. Повсякденний досвід війни: зміни життєвого середовища й самовідчуття населення України// Габітус : науковий журнал, 2023. № 53. С. 44-49. Режим доступу: <http://habitus.od.ua/journals/2023/54-2023/7.pdf>
10. Панок В. Г. Психологічні дослідження в умовах війни: проблеми і завдання// Вісник НАПН України, 2023. Т. 5, № 1. 12 с. Режим доступу: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5133>
11. Дослідження аналітичним центром Cedos на тему "Вплив війни на молодь в Україні". Режим доступу: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/>
12. Предко В., Предко Д. Особливості психічного стану українців в умовах війни // Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія, 2022. № 3(56). С. 78-84. Режим доступу: <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.3.11>
13. Черьомухіна О. К., Федоренко Н. І. Молодь України в умовах повномасштабної війни: психологічний стан та життєві стратегії // Габітус, 2024. № 57. С. 322-326. Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.55>
14. Cheung-Blunden V., Blunden B. The emotional construal of war: Anger, fear and other negative emotions. Peace and Conflict – Journal of Peace Psychology. 2008. № 14. P. 123-150
Режим доступу: [\(PDF\) The Emotional Construal of War: Anger, Fear, and Other Negative Emotions](#)

15. Вербицька Л. Ф. Професійне здоров'я особистості в воєнний час: теоретико-прикладний аспект//Психологічний журнал, №12, С. 94-101.
Режим доступу: <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/306792>
16. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник [Текст] / [уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище]. Вид. 2-ге, виправл. - Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші. 2012. 616 с.
17. Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (В.В. Бойко). веб-сайт. Режим доступу: https://e-pidruchniki.com/content/900_47_metodika_diaagnostiki_rivnya_socialnoi_frystrovanosti_vv_boiko.html
18. Школіна, Н. В., Шаповал, І. І., Орлова, І. В., Кедик, І. О., Станіславчук, М. А. Адаптація та валідизація україномовної версії Шкали стресостійкості Коннора-Девідсона-10 (CD-RISC-10): апробація у хворих на анкілозивний спондиліт. Український ревматологічний журнал. 2020. № 2. С. 66-72
19. Russell, D., Replau, L.A., & Ferguson, M.L. Developing a measure of loneliness. Journal of Personality Assessment. 1978. 42. P. 290-294.
https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4203_11
20. Агресивна поведінка у людей. веб-сайт. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%8F>
21. Нежинська О.О. Психологічна допомога постраждалим від російської агресії на деокупованих територіях України в умовах війни. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія., Т.35 (74), № 1. 2024. С. 67-73
Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.1/12>
22. Причини виникнення агресії. веб-сайт. Режим доступу: <https://www.rozmova.me/blog/agresia>
23. Максимов М. В., Власюк Д. А. Фактори, що впливають на переживання емоційних станів під час війни // Габітус, 2024. № 68. С. 42-46. Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.68.6>

24. Орленко І. М., Бальбуза О. М., Кривоногова О. В. Вплив війни на агресивність дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами // *Габітус*, 2024. № 57. С. 175-179. Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.28>
25. Мишко Н. М., Тітова Т. Є., Тесленко М. М., Юдіна Н. О. Особливості копінг-стратегій у чоловіків і жінок під час воєнного стану // *Психологія і особистість*, 2022. № 2 (22). С. 115-127. Режим доступу: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265489>
26. Український центр економічних та політичних досліджень ім.О.Разумкова (2022, 4 квітня). Українські біженці: настрої та оцінки. веб-сайт. Режим доступу: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky>
27. Пеша І., Андріученко Т. Збереження психічного здоров'я молоді в умовах повномасштабної війни // *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2023. №2(11). С. 106-113. Режим доступу: [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(11\).2023.291876](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(11).2023.291876).
28. Вплив війни на психічне здоров'я – колосальний, – Віктор Ляшко. Урядовий портал: [сайт]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/vpliv-vijni-na-psihichne-zdorovya-kolosalnij-viktor-lyashko>
29. Гридковець Л., Вебер Т., Журавльова Н., Запорожець О., Климишин О., Креймейер Д., Мокроусова А., Пророк Н., Сиротич Н., Сіренко Т., Царенко Л., Шапошник Н. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: навчальний посібник. У 3 т. Т. 3. Київ. 2018. 236 с.
30. Kurapov A., Kalaitzaki A., Keller V., Danyliuk I., Kowatsch T. The mental health impact of the ongoing Russian-Ukrainian war 6 months after the Russian invasion of Ukraine. *Frontiers in Psychiatry*. 2023. Vol. 14. Article 1134780. Режим доступу: <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2023.1134780>.

31. Панок В. Г., Предко В. В. Психологічні особливості посткризового розвитку українців в період війни // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2024. № 2. С. 137-142. Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2024.2.27>.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Визначення показників та форм агресії за методикою А. Басса та А. Дарки
(адаптація О. Осницького)

Текстовий матеріал:

1. Іноді я не можу подолати бажання комусь нашкодити.
2. Іноді я можу пліткувати про людей, яких недолюблюю.
3. Я легко роздратовуюсь, але й легко заспокоююсь.
4. Якщо мене не улестити, прохання не виконаю.
5. Не завжди одержую те, на що маю право.
6. Знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчутти.
8. Якщо обманюю когось,, відчуваю почуття провини.
9. Мені здається, що я здатен ударити людину.
10. Ніколи не нервуюся настільки, щоб кидати речі.
11. Завжди розумію чужі недоліки.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочу його порушити.
13. Інші люди завжди вміють використовувати сприятливі обставини.
14. Мене непокоять люди, які ставляться до мене надто дружньо.
15. Часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді міркую над безсоромними речами.
17. Якщо хтось ударить мене, я йому не відповім.
18. Коли я розгніваний, я грюкаю дверима.
19. Я більше роздратований, ніж здається.
20. Якщо хтось намагається керувати мною, я роблю все навпаки.
21. Мене пригнічує моя доля.
22. Вважаю, що деякі люди мене не поважають.
23. Не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Уникання роботи повинно викликати почуття провини.
25. Хто грубо ставиться до мене або моєї сім'ї, буде обов'язково покараний.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює гнів, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди виставляють себе керівниками, я намагаюся довести їм протилежне.
29. Майже щотижня бачу когось із тих, хто мені не подобається.
30. Дуже багато людей заздять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене пригнічує факт, що я мало чого роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно дратують мене, заслуговують на ляпас.
34. Від злості іноді буваю похмурим.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається порушити мій настрій, я не звертаю уваги.
37. Іноді я дуже заздрю, хоча й не показую цього.
38. Іноді мені здається, що наді мною насміхаються.

39. Навіть коли злюся, не вдаюся до "міцних" виразів.
40. Хочу, щоб мої гріхи були пробачені.
41. Якщо хтось ударить мене, лише інколи даю здачі.
- 42.Ображаюся, коли не виходить по-моєму.
43. Іноді люди дратують мене своєю присутністю.
44. Немає такої людини, до якої б я відчував ненависть.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряй чужинцям".
46. Якщо хтось дратує мене, я ладен сказати про нього все, що думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо злюся, можу вдарити кого-небудь.
49. З десятирічного віку у мене не було сплесків гніву.
50. Часто відчуваю себе так, ніби ось-ось вибухну.
51. Якби люди знали, що я відчуваю, мене б вважали важкою людиною.
52. Завжди думаю про те, які приховані причини змушують людей робити щось приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я кричу у відповідь.
54. Невдачі пригнічують мене.
55. Встряваю у бійки не більше й не менше за інших.
56. Можу пригадати такі випадки, коли хапав якісь речі та ламав їх від гніву.
57. Іноді відчуваю, що можу першим почати бійку.
58. Іноді відчуваю, що життя до мене несправедливе.
59. Раніше вважав, що більшість людей говорить правду, тепер так не вважаю.
60. Сварюся тільки зі злості.
61. Коли щось вчиняю неправильно, то відчуваю провину.
62. Якщо для захисту своїх прав треба застосувати силу, я її застосовую.
63. Іноді виражаю свій гнів тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим із людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б намагалися скривдити мене.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Не переймаюся через дрібниці.
70. Мені рідко здається, що люди намагаються зробити мені щось погане.
71. Часто погрожую людям, не маючи наміру виконати погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У розмові часто підвищую голос.
74. Намагаюся приховувати погане ставлення до людей.
75. Краще погоджуся, ніж сваритимуся.

Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (В.В. Бойко)

Інструкція. Прочитайте кожне запитання й оберіть одну з цифр, яка підходить найбільше:

- 1 – цілком задоволений;
- 2 – швидше задоволений;
- 3 – швидше не задоволений;
- 4 – цілком не задоволений.

1. Чи задоволені Ви своєю освітою ?
2. Чи задоволені Ви стосунками з колегами по роботі ?
3. Чи задоволені Ви стосунками з керівництвом на роботі ?
4. Чи задоволені Ви стосунками із суб'єктами своєї професійної діяльності ?
5. Чи задоволені Ви змістом своєї роботи загалом ?
6. Чи задоволені Ви умовами професійної діяльності/навчання ?
7. Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві ?
8. Чи задоволені Ви своїм матеріальним становищем ?
9. Чи задоволені Ви житлово-побутовими умовами ?
10. Чи задоволені Ви стосунками з чоловіком (дружиною)/хлопцем (дівчиною)?
11. Чи задоволені Ви стосунками з дитиною (дітьми) ?
12. Чи задоволені Ви стосунками з батьками ?
13. Чи задоволені Ви станом суспільства (держави) ?
14. Чи задоволені Ви стосунками з друзями, найближчими знайомими ?
15. Чи задоволені Ви сферою послуг і побутового обслуговування ?
16. Чи задоволені Ви сферою медичного обслуговування ?
17. Чи задоволені Ви проведенням дозвілля ?
18. Чи задоволені Ви своєю можливістю проводити відпустку (канікули)?
19. Чи задоволені Ви своєю можливістю вибору місця роботи?
20. Чи задоволені Ви своїм способом життя загалом?

Обробка та інтерпретація результатів

Висновки про рівень соціальної фрустрованості робляться з урахуванням величини балу за кожним пунктом. Чим більший середній бал, тим вищий рівень соціальної фрустрованості.

- 3,5 – 4 бали: дуже високий рівень фрустрованості;
- 3,0 – 3,4: підвищений рівень фрустрованості;
- 2,5 – 2,9: помірний рівень фрустрованості;
- 2,0 – 2,4: невизначений рівень фрустрованості;
- 1,5 – 1,9: знижений рівень фрустрованості;
- 0,5 – 1,4: дуже низький рівень фрустрованості;
- 0 – 0,5: відсутність (майже відсутність) фрустрованості.

ШКАЛА СТРЕСОСТІЙКОСТІ КОННОРА — ДЕВІДСОНА-10 ((CD-RISC-10)
(Школіна, Н. В., Шаповал, І. І., Орлова, І. В., Кедик, І. О., & Станіславчук, М.
А., 2020)

Будь ласка, вкажіть, наскільки Ви погоджуєтеся з такими твердженнями, оцінюючи свій досвід за минулий місяць. Якщо та чи інша ситуація не мала місця останнім часом, як би Ви, на Вашу думку, почувалися за таких обставин?

1. Я можу адаптуватися до змін

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

2. Я можу впоратися з будь-якими перепонами на своєму шляху

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

3. Я намагаюся підходити з гумором до проблем, що виникають

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

4. Необхідність протистояти стресу робить мене сильнішим

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

5. Я швидко приходжу до норми після хвороб, травм чи інших негараздів

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

6. Я вважаю, що можу досягти своєї мети, навіть якщо є перешкоди

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

7. У стресовій ситуації я не втрачаю здатності зосереджуватись і ясно мислити

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

8. Я не з тих, кого зупиняють невдачі

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

9. Я вважаю себе сильною особистістю, коли йдеться про виклики і труднощі життя

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

10. Я можу справлятися з неприємними чи болісними відчуттями, такими як сум, страх та гнів

Зовсім невірно 0 – 1 – 2 – 3 – 4 Майже завжди вірно

Методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності

(Д. Рассел і М. Фергюсон)

Інструкція. Вам запропоновано ряд тверджень. Послідовно прочитайте кожне з них і оцініть з точки зору частоти їх прояву у вашому житті за допомогою відповідей «часто», «іноді», «рідко», «ніколи».

1. Я нещасливий, коли займаюся багатьма справами на самоті
2. Мені ні з ким поспілкуватися
3. Для мене нестерпно бути таким самотнім
4. Мені не вистачає спілкування
5. Я відчуваю, що ніхто не розуміє мене
6. Я часто чекаю на те, що знайомі або друзі подзвонять мені або напишуть
7. Немає такої людини, до якої я міг би звернутися
8. Я зараз не маю близької людини
9. Ті люди, що мене оточують, не поділяють мої думки та ідеї
10. Я відчуваю себе покинутим
11. Я не здатен розслабитися та спілкуватися з тими людьми, що мене оточують
12. Я почуваюся зовсім самотнім
13. Мої соціальні зв'язки і контакти поверхневі
14. Мені дуже не вистачає компанії
15. Ніхто не знає яким я є насправді
16. Я відчуваю, ніби мене ізольовано від інших людей
17. Я дуже нещасливий, відчуваючи, що я дійсно відторгнутий
18. Мені важко знаходити друзів
19. Я відчуваю, що я виключений із соціуму
20. Навколо мене є люди, але вони не зі мною

Обробка результатів дослідження та інтерпретація:

Підраховується кількість кожного із варіантів відповідей. Сума відповідей «Часто» множиться на 3 (три), «Іноді» - на 2 (два), «рідко» - на 1 (один), і «ніколи» - на 0 (нуль). Отримані результати додаються. Максимально можливий показник самотності - 60 (шістдесят) балів. Високий ступінь самотності показує сума від 40 до 60 балів, від 20 до 40 балів - середній рівень самотності, від 0 до 20 балів - низький рівень самотності.

Таблиця описової статистики

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Сер_бал_фрустрованості	73	1,00	3,00	2,0877	,44000
Вербальна_агр	73	16	96	57,10	18,777
Негативізм	73	0	100	40,82	26,965
Роздратування	73	0	90	56,96	19,561
Почуття_провини	73	11	99	64,34	22,354
ІА	73	30	90	57,68	13,259
Фізична_агр	73	11	99	45,51	18,903
Непряма_агр	73	0	104	70,52	18,246
Бал_стресостійкості	73	9	40	28,29	8,207
Образливість	73	0	104	55,03	26,494
Підозрілість	73	0	110	53,64	22,894
Бал_самотності	73	0	55	21,97	13,661
Valid N (listwise)	73				

Порівняльний однофакторний дисперсійний аналіз – тест Шеффе

Фізична_агр

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
1	25	38,28
2	27	48,07
3	21	50,81
Sig.		,068

Вербальна_агр

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
1	25	56,96
3	21	57,14
2	27	57,19
Sig.		,999

Непряма_агр

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
3	21	67,48
2	27	71,26
1	25	72,28
Sig.		,665

Негативізм

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
2	27	39,26
3	21	40,95
1	25	42,40
Sig.		,924

Роздратування

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
2	27	54,00
1	25	57,60
3	21	60,00
Sig.		,574

Підозрілість

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
3	21	46,62
2	27	54,59
1	25	58,52
Sig.		,199

Образливість

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
2	27	52,00
1	25	56,16
3	21	57,57
Sig.		,771

Почуття_провини

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
2	27	58,67
3	21	64,95
1	25	69,96
Sig.		,216

ІА

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
1	25	55,84
3	21	58,38
2	27	58,85
Sig.		,738

Сер_бал_фрустрованості

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
1	25	2,0080
2	27	2,0407
3	21	2,2429
Sig.		,180

Бал_стресостійкості

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
1	25	27,32
3	21	27,67
2	27	29,67
Sig.		,617

Бал_самотності

Scheffe^{a,b}

Вік	N	Subset for alpha = 0.05
		1
2	27	21,04
3	21	21,57
1	25	23,32
Sig.		,849